

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

КЛИМКІНА Наталія Григорівна

УДК 37.013.42:373.5.018-053.6(043.3)

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ
ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ОСНОВНОЇ
ШКОЛИ**

13.00.05. – соціальна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ-2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Лисенко Неллі Василівна,
Прикарпатський національний університету імені
Василя Стефаника, завідувач кафедри теорії та
методики дошкільної освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Плотников Петро Васильович,
Донецький національний університет,
професор кафедри педагогіки;

кандидат педагогічних наук,
Пєша Ірина Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, Інститут соціальної роботи та
управління, доцент кафедри соціальної педагогіки.

Захист відбудеться “__18__” __червня__ 2009 року о 14.00_годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.26.053.09 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “__14__” __травня__ 2009 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Вольнова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Нові соціальні умови в Україні на початку ХХІ ст. гостро поставили на порядок денний питання соціально-виховної роботи з підлітками, зокрема із неповних сімей. Реальна ситуація засвідчила, що становлення підростаючого покоління відбувається в умовах його взаємодії та взаємовпливів із різними соціальними інституціями (сім'я, школа, громадські організації, громада тощо). Серед них загальноосвітнім навчальним закладам належить особливе місце, оскільки підліток більшість часу своєї активної життєдіяльності проводить саме у школі.

У сучасному освітньому просторі значну стурбованість викликають поширені у дитячому і молодіжному середовищах асоціальні та криміногенні явища: алкоголізм, наркоманія, проституція, грабіжництво тощо. Водночас, більшість громадян України, котрі не допускають відхилень від морально-правових норм поведінки, охоплені соціальним песимізмом, зневірою у завтрашньому дні, пасивністю, що значною мірою впливає і на дітей, зокрема підліткового віку. Вихованець, позбавлений права на задоволення потреби у здоровому родинному спілкуванні почувається дискомфортно, часто вдається до протиправної поведінки. За даними статистики, більша половина дітей, котрі вчинили злочини, зростали в проблемних сім'ях, а кожний третій підліток-правопорушник був із неповної сім'ї. Це зумовлено тим, що виховання у таких сім'ях супроводжується проблемами щодо задоволення психосоціальних потреб дитини (її емоційний зв'язок із батьками, почуття захищеності, впевненості в собі).

Подолання означених негативних явищ потребує з'ясування їх причин і вироблення надійних теоретико-методологічних орієнтирів, які слугували б основою організації соціально-педагогічної роботи в сім'ї, школі, позашкільних дитячих закладах. Серед завдань, які розв'язує сучасна загальноосвітня школа, дослідники виокремлюють виховання соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати адекватні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях.

В умовах реформування шкільної освіти в Україні за останні роки активізувались наукові пошуки вчених щодо вдосконалення соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю. Питання методології виховного процесу, пріоритетні засади його вдосконалення розкрито у дослідженнях І. Беха А. Бойко, М. Боришевського, О. Киричук, В. Кременя, В. Мадзігона, О. Сухомлинської та ін. Значну увагу приділено формуванню в учнів загальнолюдських цінностей шляхом гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу в школі (С. Гончаренко, Ю. Мальований та ін.).

У ряді наукових досліджень відображено окремі аспекти соціалізації підлітків у громадських молодіжних організаціях (В. Головенько, М. Головатий, С. Діба, О. Злобіна, Ю. Поліщук, Г. Троцько, Т. Хлебнікова, М. Шевченко та ін.). Проблеми виховання дітей із неповних сімей присвятили свої наукові праці М. Докторович, В. Костів, О. Максимович, В. Постовий, М. Фіцула та ін.; психолого-педагогічним аспектам профілактики правопорушень серед неповнолітніх – І. Булах, Т. Ковтун, І. Ковчина, Н. Максимова, В. Оржеховська, І. Пеша, П. Плотніков та ін.; соціально-

психологічне обґрунтування технологій виховання підлітків, схильних до девіантної поведінки – І. Гоян, Л. Орбан-Лембрик, Г. Федоришин та ін.; актуальним напрямком соціального становлення особистості – О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, Ю. Лимар, М. Лукашевич, Л. Міщик, А. Мудрик, А. Рижанова, Д. Тхоржевський, С. Харченко та ін.; використанню етнопедагогічного досвіду у формуванні особистості – П. Ігнатенко, Н. Лисенко, Р. Скульський, М. Стельмахович та ін.; методологічні основи реформування змісту шкільної освіти щодо активізації пізнавальної активності учнів розкрито Р. Арцишевським, М. Скаткіним, О. Савченко та ін.

Загальні питання соціально-педагогічної роботи в руслі функціонування різних соціальних служб досліджували зарубіжні вчені Ф. Баррон, А. Браун, Д. Грессі, Ф. Кеммбел, Ф. Разерфорд, Е. Сазерленд, С. Шардлоу та ін.

Чимало сучасних досліджень стосуються соціально-педагогічних превентивних впливів у контексті взаємодії з соціально-психологічними та соціальними службами в роботі з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки. Водночас, проблема формування соціальної активності підлітків із неповних сімей в умовах шкільного навчання й виховання безпосередньо педагогічними працівниками загальноосвітнього навчального закладу все ще не стала предметом спеціального дослідження.

Усвідомлення об'єктивної потреби в її вирішенні, недостатня розробленість у теоретико-методологічному та методичному аспектах зумовили вибір теми даного дослідження *“Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи”*.

Зв'язок теми дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою комплексної наукової теми кафедри теорії та методики дошкільної освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника “Підготовка майбутнього педагога до професійної діяльності в умовах трансформації суспільного устрою та інтегрування в європейський освітній простір” (номер державної реєстрації № 0106U009432, період 2006-2011 рр.).

Дисертаційну тему затверджено Вченою радою Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 2 від 15 листопада 2005 р., уточнено 26 вересня 2006 р. протокол № 2) та узгоджено у міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних й психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 30 травня 2006 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній апробації моделі навчально-виховної роботи, спрямованої на підвищення рівня соціальної активності підлітків із неповних сімей.

Відповідно до мети дослідження визначено його основні **завдання**:

1. Вивчити стан досліджуваної проблеми в соціально-педагогічній науці та навчально-виховній практиці загальноосвітньої школи.
2. Розкрити сутність та особливості формування соціальної активності підлітків із неповних сімей.
3. Обґрунтувати методику діагностування, визначити критерії та рівні сформованості соціальної активності підлітків.

4. Експериментально перевірити педагогічну модель та оптимальні соціально-педагогічні умови формування соціальної активності підлітків із неповних сімей в основній школі.

5. Розробити та впровадити методичне забезпечення для педагогічних працівників задля вдосконалення процесу формування соціальної активності підлітків із неповних сімей.

Об'єкт дослідження – педагогічний процес основної школи.

Предмет дослідження – зміст і форми навчально-виховної роботи з підлітками із неповних сімей щодо формування їх соціальної активності.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали: законодавча база та державні документи, що слугували орієнтиром у науковому пошуку (Закон "Про загальну середню освіту", Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті, Концепція національного та громадянського виховання, Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття), зокрема положення про гармонійний і цілісний розвиток особистості, взаємозв'язок і взаємозумовленість соціальної практики та духовної культури; фундаментальні наукові положення педагогіки, психології, філософії освіти (І. Бех, А.Бойко, І. Зязюн, І. Кон, В. Кремень, О. Леонт'єв, А. Мудрик, А. Петровський та ін.); соціальної педагогіки у сфері соціального виховання підлітків (І. Булах, О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська, Н. Максимова, Л. Міщик, М. Лукашевич, В. Оржеховська, І. Пеша, П. Плотніков, А. Рижанова, Т. Тхоржевська та ін.); професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з дітьми та молоддю (Р. Вайнола, М. Євтух, Л. Коваль, Н. Лисенко, В. Поліщук, Ю. Поліщук, С. Харченко та ін.); положення про формування соціальної активності молоді (Л. Міщик, В. Плотніков, Ю. Поліщук та ін.).

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дослідження було використано комплекс **методів дослідження**: *теоретичні* (системний аналіз психологічної та соціально-педагогічної наукової літератури з досліджуваної проблеми, узагальнення поглядів науковців, задля вивчення реального стану проблеми в соціально-педагогічній науці й практиці основної школи, конкретизації змісту поняття "соціальна активність підлітків", розроблення його структури та орієнтовних критеріїв оцінювання соціальної активності підлітків із неповних сімей; вивчення й аналіз змісту шкільної документації (навчальні плани, програми, підручники і посібники) з метою розробки оптимальних методичних рекомендацій з проблем формування соціальної активності підлітків із неповних сімей; узагальнення та систематизацію дослідницьких матеріалів використано для моделювання навчально-виховної роботи у руслі досліджуваної проблеми і формулювання її висновків); *емпіричні* (анкетування, інтерв'ювання, тестування, бесіди з учителями, учнями й батьками, аналіз творчих робіт підлітків з метою виявлення рівня прояву соціальної активності підлітків із неповних сімей; педагогічне спостереження за соціально-виховним процесом дозволило виявити особливості формування соціальної активності підлітків і здійснювалось на всіх етапах дослідження в умовах основної школи); *педагогічний експеримент* (констатувальний і формувальний) для апробації та впровадження моделі формування соціальної активності підлітків із неповних сімей; *статистичні* методи

(вимірювання, ранжування даних, порівняльний аналіз, побудова схем, таблиць, діаграм) для якісної та кількісної обробки результатів проведеного дослідження.

Експериментальна база дослідження. Науково-дослідницьку роботу здійснено у Херсонській спеціалізованій гімназії № 27, Донецькому ліцеї № 6, навчально-виховному комплексі “Школа-ліцей № 23 Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника” м. Івано-Франківська, Товстенської ЗОШ I-III ступенів (Заліщицький р-н Тернопільської обл.), Чагівської ЗОШ I-III ступенів (Вінницька обл.), Червонознам’янської ЗОШ I-III ступенів (Одеська обл.), Турчинецької ЗОШ I-III ступенів (Городоцький р-н Хмельницької обл.).

Загалом дослідно-експериментальною роботою було охоплено 1419 учнів 5–9 класів (1121 – вихідці із повних і 298 – із неповних сімей, з яких 148 учнів становили контрольну групу, 150 учнів – експериментальну групу), 168 педагогів та 249 батьків.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що:

- *вперше* розроблено педагогічну модель формування соціальної активності підлітків із неповних сімей в умовах основної школи; *науково обґрунтовано* теоретичні положення про соціальну активність і розкрито її сутність;

- *виявлено* особливості соціального виховання підлітків із неповних сімей в умовах навчально-виховного процесу; *уточнено* його зміст в основній школі, що спрямовано на формування соціальної активності підлітків із неповних сімей; *розроблено* соціально-педагогічні умови для організації виховної роботи з означеною категорією учнів;

- *подальшого розвитку набули* окремі методики діагностування та формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у контексті діяльнісного підходу до організації позаурочної виховної роботи в шкільній практиці.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблено і впроваджено програму “Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей” для соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів і класних керівників. У її межах передбачено систему заходів для виховної роботи з підлітками в окремих сферах (навчально-трудова, соціально-політична, добродійна діяльність, сфера дозвілля та відпочинку). Апробовано індивідуалізовану систему стимулів прояву соціальної активності підлітків; створено пакет інноваційних педагогічних технологій, виховних ігор соціального спрямування та етнізації виховного процесу з прикладною діяльністю учнів із неповних сімей.

Результати наукового дослідження можуть бути використані для створення соціально-виховних програм діяльності загальноосвітніх шкіл, дитячих оздоровчих таборів, позашкільних навчально-виховних закладів, соціальних служб для дітей і молоді, а також у процесі викладання спеціальних курсів з орієнтацією на формування соціальної активності підлітків в основній школі, практичній діяльності волонтерів чи представників громадських організацій.

Основні положення та результати дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес Турчинецької ЗОШ I-III ступенів (довідка № 25 від 21.03.2008 р.), школи-ліцею № 23 Прикарпатського національного університету імені Василя

Стефаніка (довідка № 03/09 від 27.03.2008 р.), Городоцької загальноосвітньої школи I–III ступенів з польською мовою навчання (довідка № 94 від 26.05.2008 р.), у роботу кафедри соціальної педагогіки Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаніка (довідка № 01–08/147 від 02.10.2008 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 1133-33/03 від 11.12.2008 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 528 від 17.12.2008 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17–17/2084 від 15.12.2008 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукового дослідження оприлюднено на наукових і науково-практичних конференціях: *Всеукраїнських – “Українська етнопедагогіка у контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання”* (Івано-Франківськ, 2005 р.), *”Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми, перспективи”* (Івано-Франківськ, 2007 р.); *Перших Всеукраїнських педагогічних читаннях “Проблеми української народної педагогіки в науковій спадщині Мирослава Стельмаховича”* (Івано-Франківськ, 2004 р.).

Окремі положення представлено під час дискусій і “круглих столів” із працівниками органів державної влади та управління, центрів соціальних служб для сім’ї, дітей і молоді різних регіонів України, а також на засіданнях кафедри соціальної педагогіки Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаніка (2003-2008 рр.).

Публікації. Основний зміст дослідження висвітлено в 12 одноосібних наукових працях. Із них: 8 статей у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України; 3 тези доповідей наукових конференцій, 1 матеріал Всеукраїнських педагогічних читань.

Загальний обсяг особистого доробку становить 3,9 друкованих аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (266 найменувань, із них 17 – іноземною мовою). Робота вміщує 14 таблиць і 12 рисунків на 19 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 214 сторінок тексту, з них 167 – основного, додатки вміщено на 14 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження, визначено його мету, завдання, об’єкт і предмет, методи дослідження; розкрито його наукову новизну, теоретичне й практичне значення, відображено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, представлено структуру дисертації.

Перший розділ – *”Теоретико-методологічні засади формування соціальної активності підлітків із неповних сімей”* – присвячено теоретичному аналізу основних концептуальних підходів до формування соціальної активності підлітків із неповних сімей; уточнено сутність термінів “активність”, “соціальна активність”, “неповна сім’я”; обґрунтовано особливості соціальної активності підлітків; розкрито педагогічні засади виховного впливу на підлітків із неповних сімей.

У ході обґрунтування педагогічних засад виховного впливу на підлітків із неповних сімей ми спиралися на положення Концепції розвитку загальної середньої освіти (2001 р.), де акцентується увага на взаємодії школи, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, створенні умов для їх адаптації в соціальному середовищі, що здійснюється в ході соціально-педагогічного патронажу. А також брали до уваги Національну доктрину розвитку освіти, яка передбачає зростання соціальної ролі особистості, активізацію на цій основі її інтелектуального і творчого потенціалу.

За результатами аналізу реального стану дослідження проблеми в соціально-педагогічній та психологічній науці нами з'ясовано сутнісну характеристику основних понять, які використовуються у процесі дослідження. Встановлено, що під активністю розуміють властивість живих істот змінюватися під впливом різноманітних подразників-стимулів. Залежно від сфери актуалізації розрізняють активність соціальну, пізнавальну, трудову, політичну, творчу, фізичну, психологічну тощо.

Згідно з вітчизняними та зарубіжними дослідженнями (О. Баранков, М. Докторович, О. Капустіна, Н. Онищенко та ін), соціальна активність є якістю соціальної особистості. Вона відображає рівень спрямованості її здібностей, знань, навичок, концентрації вольових і творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, досягнення ідеалів завдяки опануванню, збереженню (руйнуванню) усталених або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків із природним і соціальним середовищем, формуванню особистісних соціальних якостей.

У дослідженні сформульовано авторське визначення змісту поняття "*соціальна активність*", під яким розуміємо систему морально-етичних знань про норми поведінки в суспільстві, соціальні цінності, переживання, вчинки, які характеризують ставлення до суспільства, інших людей та самого себе. Відтак *сутність соціальної активності підлітка* розуміємо як розкриття та реалізацію його індивідуальності на основі знань про соціальні цінності, розвиток здібностей, нахилів, талантів, підготовка до свідомого професійного самовизначення, належний (високий) рівень національної самосвідомості, особистісне самовдосконалення. При цьому вивчення сутності соціальної активності дозволило констатувати її *поліфункціональність*: ідентифікаційна функція (усвідомлення свого "Я" як представника соціальної спільноти); цілеутворююча (перетворення цілей певної спільноти на особистісні); мотиваційна (спрямування соціальної активності людини в різних видах соціально-значущої діяльності (еколого-економічна, навчально-трудова, техніко-технологічна та ін.).

На підставі даних теоретичного дослідження визначено і *структуру соціальної активності* (рис. 1). Її компонентами є: інформаційний (система знань про людину, суспільство, державу); аксіологічний (соціально-моральні цінності); емоційно-вольовий (соціальні почуття, концентрація вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних інтересів і досягнення соціальної мети); мотиваційний (наявність потреб громадянського спрямування, прояв соціальних ініціатив); поведінково-діяльнісний (соціальні звички та навички, участь у соціально значущій діяльності).

Нами встановлено, що комплексне сприйняття *сфери* актуалізації соціальної активності включає: домашньо-побутову сферу, природоохоронну, навчально-трудова, соціально-політичну, добродійну діяльність, сферу дозвілля та відпочинку.

А практичний досвід роботи дозволив стверджувати, що у представленій структурі соціальна активність особистості підлітка найбільше актуалізується у певних сферах: навчально-трудова, соціально-політична, природоохоронна, сфері дозвілля й відпочинку та благодійній діяльності.

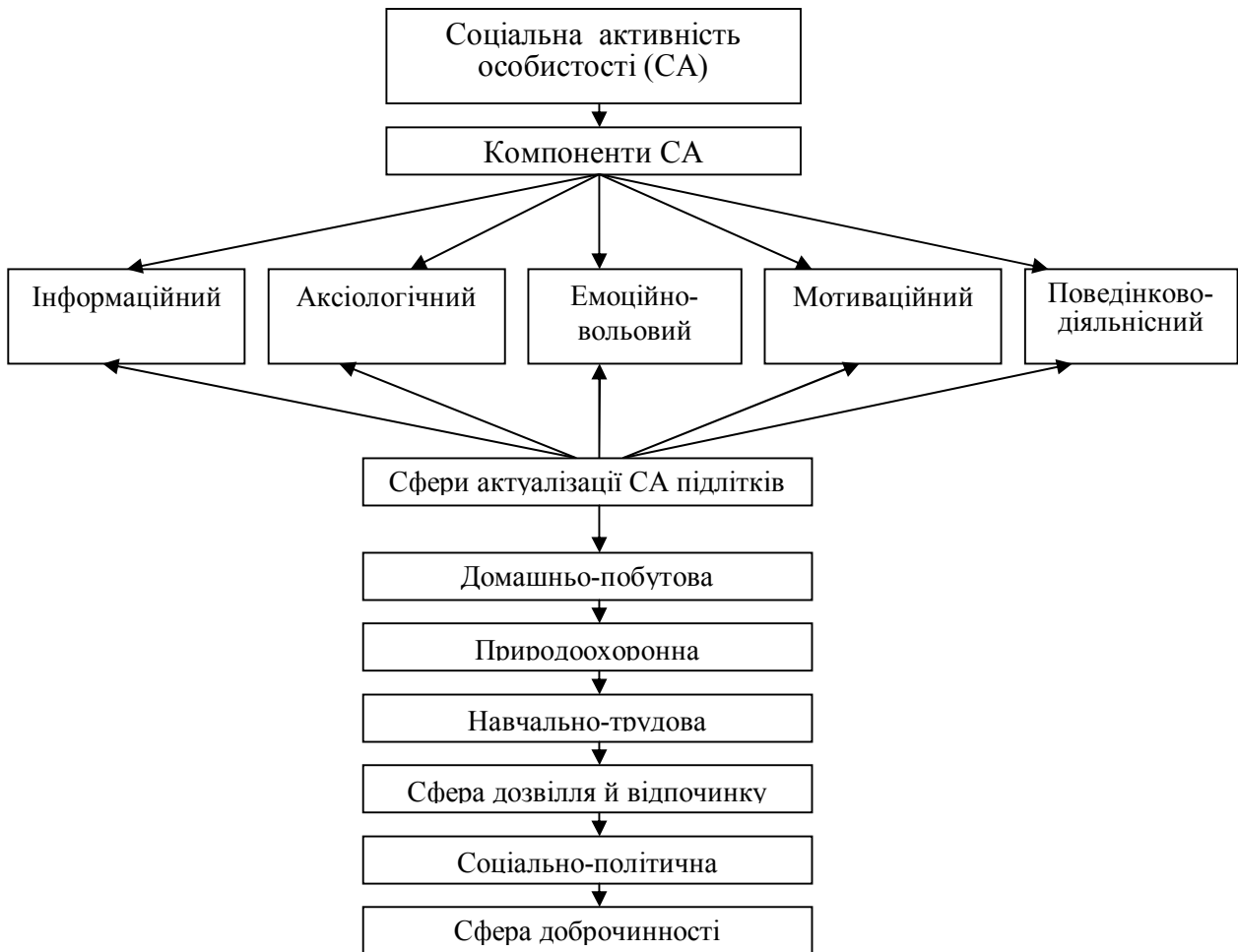

Рис. 1. Структура соціальної активності особистості

Встановлено, що розвиток соціальної активності підлітка пов'язаний з його прагненням якнайшвидше стати дорослим, орієнтуванням поведінки на норми й цінності світу дорослих. Відповідно в цей період надзвичайно важливо належним чином змоделювати систему взаємовідносин школяра з однолітками, учителями, батьками тощо. Особливої обережності потребує виховна робота з вихідцями із неповних сімей, котрі, зазвичай, є емоційно вразливішими.

Виходячи з того, що предметом нашої уваги визначено досить вузьку категорію об'єктів, зокрема учнів підліткового віку, котрі виховуються в неповних сім'ях, констатовано: *неповна сім'я* в науковій літературі визначається як сім'я, в якій відсутній один із батьків. При цьому з'ясовано, що обґрунтування рівнів сформованості соціальної активності підлітків повинно орієнтуватися на діяльнісний підхід у навчанні й вихованні вихідців із неповних сімей.

У ході роботи розкрито зміст низки категорій, в яких відображено різні аспекти формування соціальної активності підлітків. Встановлено, що сучасні

уявлення про формування особистості підлітка (період розвитку дітей від 10–11 до 14–15 років) ґрунтуються на теоретико-прикладних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів (Г. Балл, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, Л. Фрідман та ін). Виявлено, що діти означеного вікового періоду відрізняються якісно новим рівнем самосвідомості, оцінкою власних дій і оточуючих, тому спостерігається відчутна різниця між сприйманням соціального середовища молодшим підлітком, який ще обмежується контролем з боку дорослих, та старшим підлітком, котрий свою поведінку оцінює на підставі аналізу мотивів реалізації відповідних учинків, у нього змінюється уявлення про себе, як особистість.

Констатовано, що особливістю соціального виховання учнів підліткового віку є те, що саме в цьому віці починають формуватися почуття совісті, обов'язку, честі, простежується помітне прагнення до самовдосконалення, самореалізації особистості. Водночас прояви підліткового максималізму, вимогливості до себе, впертості, інтенсивних змін у становленні характеру, моральної глухоти, духовних протиріч – загалом ще більше ускладнюють педагогічні відносини з вихованцями, вихідцями із неповних сімей. Відповідальними за них здебільшого є педагоги, що потребує неабиякої серйозності, гнучкості, терпіння, спрямованості, вмінь переконувати, майстерності у спілкуванні.

Досліджено, що в більшості сучасних підлітків домінує неадекватне уявлення про мужність, яку вони зазвичай ототожнюють з грубоцями та жорстокістю. У родині це проявляється у різних формах непокори і проявах агресії, яка мотивується тим, що "батьки їх не розуміють", "втручаються в їхнє особисте життя" тощо. Прагнучи до самостійності в житті й самовираження, підлітки нашоухуються на труднощі в процесі соціалізації. При цьому враховано, що процес їх адаптації відбувається на особистісному (формування необхідних рис характеру) і діяльнісному (задоволення духовних і матеріальних потреб у професійно-трудо́вій діяльності) рівнях.

На основі вище означеного виділено такі особливості формування соціальної активності, які враховано у педагогічному процесі: орієнтація на гуманістичне спрямування у вихованні, реалізація інноваційних програм соціального захисту вихованців, ефективне використання духовного потенціалу загальнонаціональної культури і звичаїв, творча самореалізація юного громадянина. Відповідно реальної теорії та практики окреслено мету виховання – формування соціально активної поведінки людини згідно усталених у суспільстві моральних принципів, норм і правил. Вона може бути внутрішньо вмотивованою і усвідомленою підлітками лише за умови опанування ними системи соціальних знань, перетворення їх на стійкі переконання.

Аналіз зарубіжного досвіду й особливостей вирішення проблеми формування соціальної активності підлітків із неповних сімей дозволив констатувати: в багатьох країнах соціальне виховання зорієнтовано на суспільні течії гуманістичного спрямування, реалізацію інноваційних програм соціального захисту, ефективне використання духовного потенціалу, творчу самореалізацію кожного громадянина. Це дало можливість припустити, що окремі педагогічні засади соціально-виховного впливу заслуговують в сучасній школі України на особливу увагу. Зокрема, це – система соціалізації підлітків засобами спорту і відкритих соціально-виховних шкіл у Франції; досвід формування особистості лідера в Англії; полікультурна

комунікація та громадянська активність у США; групове виховання задля формування навичок соціальної взаємодії в Японії тощо.

З'ясовано, що у школах розвинених країн світу надають значної уваги формуванню соціальної особистості школяра як активного члена суспільства; розвивають його досвід самоуправління, вміння налагоджувати контакти в іносередовищі, критично оцінювати негативні тенденції в суспільстві, використовуючи для цього найрізноманітніші форми роботи: листування з однолітками різних країн, членами парламенту; проведення уроків у формі ділової гри, дебатів, творче вирішення проблем у групі; залучення підлітків до активної участі в масштабних акціях еколого-економічного та оздоровчого змісту, благодійної діяльності, співпраці з батьками в руслі соціального виховання підлітків тощо. Окремі ідеї і форми роботи зарубіжжя нами частково було використано в експериментальній програмі навчально-виховної діяльності.

Виявлені особливості соціальної активності підлітків з неповних сімей дозволили нам обґрунтувати необхідність та доцільність створення моделі навчально-виховної роботи, спрямованої на підвищення рівня соціальної активності підлітків із неповних сімей у школах України. Окреслені вище педагогічні засади виховного впливу на особистість підлітка покладено в основу розробки моделі та обґрунтування змісту подальшої експериментальної роботи.

Другий розділ – *«Організація навчально-виховного процесу як соціально-педагогічна умова формування соціальної активності підлітків із неповних сімей»* – визначено критерії та показники сформованості соціальної активності підлітків, обґрунтовано соціально-педагогічні умови, шляхи та засоби формування соціальної активності підлітків із неповних сімей, розроблено модель формування соціальної активності підлітка в основній школі та проведено порівняльний аналіз результатів її впровадження.

На основі аналізу усталених у практиці методичних і загальнодидактичних положень (К.Альбуханова-Славська, І.Бех, В.Болотіна, М.Боришевський, А.Макаренко та ін.) доведено, що формування соціальної активності підлітків із неповних сімей буде ефективним лише за умови урахування соціальних закономірностей становлення особистості згідно низки *принципів*: цілеспрямованості; диференціації та індивідуалізації навчально-виховного процесу; оптимізації навчання і виховання; системності й доступності; гуманізації та гуманітаризації педагогічного процесу; особистої активності підлітка; толерантності й конфіденційності; налагодження гармонії родинно-шкільного виховання.

У дослідженні теоретично обґрунтовано багатогранність соціального середовища сучасного підлітка, що включає соціальні позиції сім'ї. Встановлено, що у реальному житті вони значно нижчі, коли сім'я неповна. Особливо це відображається на морально-етичних ідеалах та ціннісних орієнтаціях. Установки батьків щодо виховання дітей впливають на усвідомлення ними мотивів власної поведінки, вироблення оцінок і самооцінок, які відображають соціальну адаптацію та активність підлітків.

Виявлено, що впродовж розвитку особистості підлітка його активність поступово перетворюється у соціальну систему зацікавлень, інтересів та потреб. Вони

ґрунтуються на усвідомленні сутності суспільних явищ, міжособистісних взаємин, зумовлюють розвиток соціальних потреб громадянського спрямування, ініціюють участь у практичній соціально значущій діяльності. Суспільна оцінка, визнання іншими людьми результатів діяльності значною мірою активізують поведінку кожного підлітка. Отож стверджуємо, що соціальна активність підлітка продуктивно реалізується в мікрогрупі однолітків і дорослих в умовах колективної діяльності.

На основі розробленої нами методики різностороннього діагностування (словесні методи в поєднанні з творчими роботами) виявлено *критерії сформованості соціальної активності підлітка*: обсяг і глибина знань про соціальні цінності, соціальна адаптація, участь у соціально значущій діяльності (природоохоронній, соціально-політичній, добродійній). Встановлено, що соціальна активність підлітка із неповної сім'ї проявляється на таких *рівнях*: низькому, середньому та високому. Загалом високими показниками соціальної активності підлітків із неповних сімей визначено їх адаптацію в різних соціальних групах; ініціативність у соціально-значущій діяльності; рівень обізнаності із соціально-моральними нормами, наявність потреб громадянського спрямування; вираженість позитивного ставлення до однокласників; прагнення виконувати громадські доручення; негативне ставлення до порушників соціальних норм.

Спираючись на визначені критерії та показники на етапі констатувального експерименту нами виявлено, що у 69 % респондентів 5-9 класів рівень соціальної активності низький, у 25 % – середній і лише у 6 % школярів наявний достатній для реалізації ефективної суспільно значущої діяльності рівень соціальної активності. Крім того, встановлено, що близько 62 % фахівців не володіють цілісними знаннями про мету, завдання, методи й форми організації навчально-виховної роботи щодо практичного розв'язання окресленої проблеми. У зв'язку з констатованим рівнем соціальної активності підлітків постала об'єктивна потреба у цілеспрямованому формуванні творчої особистості, здатної до рефлексивного мислення та реальної оцінки соціальних обставин. Особливо актуальними виявилися питання удосконалення педагогічного процесу шляхом упровадження інноваційних педагогічних технологій (дискусія, ігрова терапія, вплив громадської думки, поетапне привчання до самостійних рішень, доручення, ділові ігри, моделювання соціально-педагогічних ситуацій та колективні обговорення проблем).

Враховуючи означене, нами було спроектовано модель формування соціальної активності підлітка в основній школі (рис. 2). У процесі її розробки ми орієнтувались на такі *категорії підлітків*: “соціально активні”, “соціально пасивні” та “підлітки, що допускають асоціальні вчинки”. “Соціально пасивні” є особливою категорією підлітків, які за належних (оптимальних) умов можуть слугувати резервом поповнення категорії “соціально активних”. Натомість за несприятливих соціально-педагогічних умов вони не лише проявляють байдужість у ставленнях до довкілля, а й свідомо порушують морально-правові норми, прийняті у суспільстві.

Крім того, за даними констатувального експерименту нами виокремлено *соціально-педагогічні умови* оптимального використання виховних можливостей навчально-виховного процесу основної школи з метою формування соціальної активності учнів підліткового віку із неповних сімей: використання інноваційних

педагогічних технологій; удосконалення змісту позаурочної виховної роботи; гуманізації міжособистісних взаємин між учасниками навчально-виховного процесу та єдність вимог у вихованні; належній профорієнтаційній роботі з учнями в умовах школи і позаурочної діяльності; забезпечення взаємозв'язку цілеспрямованого виховання із самовихованням.

Рис. 2. Модель формування соціальної активності підлітка в основній школі

Експериментальна робота ґрунтувалась на реалізації розробленої нами моделі й передбачала такі блоки: “Я – особистість”, “Я – громадянин”, “Я – представник національної спільноти”. Так, у процесі вивчення історії та географії України, біології, української чи зарубіжної літератури, підлітки залучались до участі у дидактичних іграх з елементами дискусії, при цьому активно застосовувався принцип етнізації педагогічної практики (вивчення переказів і легенд про Запорізьку Січ, приказок і загадок, історичних пісень: “Зажурилась Україна”, “Ой Морозе, Морозенку”, “Максим козак Залізняк”, народних дум “Маруся Богуславка”, “Буря на Чорному морі” тощо). Це стало передумовою успішного засвоєння школярами теоретичного матеріалу та засобом заохочення до його вивчення.

З метою формування соціальної активності учнів підліткового віку із неповних сімей, учителі української літератури застосовували специфічні прийоми роботи над художніми текстами (знаходження текстових фрагментів про соціальне

спілкування персонажів: взаємини, традиції, громадянські цінності; вибіркоче повторне виразне читання задля встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, глибшого розуміння виховуючої ідеї твору; поглиблене коментування змісту текстових фрагментів у соціально-виховному контексті; складання усної характеристики образів у системі родинних ціннісних орієнтацій тощо). Виконанням таких навчальних завдань керував учитель, використовуючи допоміжні запитання, що спрямовували мислительну діяльність соціально пасивних підлітків у необхідне русло.

Спираючись на доцільність формування особистісної значущості підлітків у суспільстві, вони залучалися до проектної діяльності екологічного змісту на зразок електронних проектів. Наприклад, шкільний проект “Мое село”, який реалізували в Турчинецькій ЗОШ I-III ступенів став цікавим і корисним, оскільки учні виявляли активність, збираючи краєзнавчі матеріали свого краю, презентували власні проекти у шкільному екологічному клубі та ін.

З-поміж ефективних засобів розвитку соціальної активності підлітків із неповних сімей нами виокремлено: розвиток учнівського самоврядування, обговорення поведінки підлітків, що допускали асоціальні вчинки на засіданнях учнівського парламенту; організація в шкільній бібліотеці виставок на теми “Конституція України про виховання дітей”, “Правове виховання і соціальний захист підлітків”; формування у вихованців організаторських здібностей унаслідок їхньої участі у соціально значущій діяльності; виконання громадських доручень в умовах школи; використання зміни соціальних ролей (підготовка вечорів відпочинку, конкурсів, відвідування масових свят, театрів, мистецьких виставок, музеїв; туристичних мандрівок, Благодійних акцій “Святий Миколай іде до сиріт”, “Лікарські трави допоможуть хворим”, “Різдво Христове – свято для всіх” та ін.), метою яких стало залучення підлітків до індивідуальної, групової чи колективної виховної роботи, спрямоване на досягнення соціально значущого результату завдяки самореалізації та самоствердженню кожного підлітка в конкретній справі.

За результатами формувального експерименту оптимальними організаційними *формами соціально-педагогічної роботи* щодо формування соціальної активності учнів виділено: секції та гуртки (мистецький, радіоелектроніки, автоматики, технічної кібернетики, картинга, авіа-, судо-, автотоделиювання, народної кулінарії); шкільні кооперативи (“Народний умілець”, “Табір праці й відпочинку”, “Ікебана”, “Макраме”, “Національна страва”, “Чарівна писанка”), товариств (“Зелений сад”, “Джерельце”, “Квітникарі”, “Зелена аптека”); участь у сільськогосподарській праці за змістом традицій і обрядових звичаїв літнього циклу (Зелені Свята, Івана Купала, жайинки, жнива, обжинки та ін.); виробничо-господарські свята (перший сніп, перша борозна та ін.); спортивно-оздоровчі заходи в межах школи (зокрема, організація спартакіад, змагань “Веселі старту”, клубів спортивного й бального танцю); налагодження літнього відпочинку дітей із неповних сімей в оздоровчих таборах за місцем проживання. Водночас, результати діяльності підлітків нами використано для організації добротинних акцій (допомога дитячим будинкам, дошкільним навчальним закладам у підготовці свят, благодійна хода “Святий Миколай іде до сиріт”, “Різдво Христове – свято для всіх”) та ін. Це сприяло

формуванню таких соціально-значущих якостей, як емпатія, кардоцентричність, толерантність, креативність.

У ході експериментальної роботи виявлено, що учні з неповних сімей більше схильні до девіантної поведінки, ніж ті, що виховуються в повних родинах. Тому було використано методику пропедевтики агресивності учнів. Вона передбачала включення комплексу виховних ігор на уроках (наприклад, імітаційна гра з моделюванням соціально-історичних умов “Залізнична компанія”).

Наголошено на важливості при роботі з підлітками із неповних сімей забезпечувати їх максимальну зацікавленість шкільним життям. Для цього створювались умови, щоб підлітки із неповних сімей відчували почуття радості від результатів своєї діяльності, віру в свої сили й можливості, сподівання на позитивні перспективи. Для цього використовувалась *система стимулів*: заохочення, похвала, створення позитивної громадської думки в колективі, фіксовані яскраві позитивні враження від отриманого успіху у вивченні навчального матеріалу (учитель певний час робить акцент на оцінці позитивних сторін діяльності школяра, не зважаючи на незначні недоліки).

Як засвідчили результати наших спостережень і опитування підлітків, їх приваблюють можливості знайти однодумців, взаєморозуміння, проявити свою індивідуальність в епатажний спосіб. У зв'язку з цим їх захоплюють різноманітні неформальні об'єднання: соціально пасивних підлітків – переважно епатажної самодіяльності (попери, панки, мажори, рокери), соціально активних підлітків – переважно культурної самодіяльності (металісти, рок-музиканти, хіпі) та соціально спрямованості (інтернаціоналісти, екологісти), підлітків, що допускають асоціальні вчинки, – переважно агресивної самодіяльності (ремонтники, екстремісти). Це спонукало нас у соціально-виховній роботі школи відкрито протистояти участі дітей у цих групах, натомість цілеспрямовано зацікавлювати учнів різними формами життєдіяльності в умовах школи, унаслідок організації різновекторної позаурочної роботи.

У процесі дослідження з'ясовано, що соціальна активність підлітків із неповних сімей у школі залежить від методики та організаційних форм виховної роботи (різноманітність, можливість широкого вибору соціальних ролей для учнів, збагачення соціального досвіду спілкування дітей, залучення до участі в творчих групах, гуртках, колективній дозвіллевій діяльності соціального змісту, залучення до волонтерської діяльності, тренінгів). У позаурочній виховній роботі актуалізували створення соціально-виховного і дидактико-розвивального середовища школи. А саме – відповідний комфортний інтер'єр, емоційно-естетична, навчально-ігрова обстановка, позитивний психологічний мікроклімату, створення належних умов для налагодження соціальних контактів.

Комплексному застосуванню обґрунтованих засад, форм і методів сприяло впровадження методичної програми “Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей”, спрямованої на взаємодію вчителів, вихователів, соціальних педагогів і представників із неповних сімей. У контексті її реалізації вирішувалися такі завдання: ознайомлення із системою соціального забезпечення і соціального захисту неповнолітніх; ознайомлення з цінностями волонтерського руху в соціальній сфері; робота з неформальними підлітковими групами асоціальної

спрямованості в умовах школи; організація тренінгових занять з учнями із неповних сімей з проблем подолання підліткової агресивності, вирішення конфліктних ситуацій в середовищі ровесників та родині та ін..

На завершальному етапі експериментальної роботи було констатовано, що втілення запропонованих нами моделі та технологій соціального виховання сприяло підвищенню рівня соціальної активності підлітків із неповних сімей за визначеними показниками: 1) цілеспрямованість у вирішенні завдань дослідження – кількість учнів, які виявили високий та середній рівні соціальної активності зросла на 1,4 %; 2) домінування навчально-ігрової діяльності школярів у соціально значущій праці – сумарне число зростання рівня соціальної активності – 7,8 %; 3) етнізація змісту навчально-виховного процесу – показник рівня соціальної активності становив 4,6 %; 4) практична спрямованість педагогічного процесу, оптимальне поєднання пізнавальної та прикладної діяльності учнів соціального характеру – ріст соціальної активності підлітків становив 3,9 %; 5) використання інноваційних методів та форм організації навчально-виховного процесу в руслі досліджуваної проблеми – на 9,8 %; 6) реалізація принципу педагогічної співпраці учителів із батьками підлітків із неповних сімей сприяла зростанню соціальної активності на 4,4 %.

Доведено, що ефективною формою соціально-виховної роботи є залучення батьків (опікунів) до організації та проведення в школі спільно з учнями зустрічей, вечорів запитань і відповідей, відвертих розмов, інтерв'ю з представниками різних професій, оформлення стінгазет профорієнтаційного змісту, екскурсій. Завдяки цьому у підлітків змінилося на позитивне ставлення до моральних цінностей: чесності, чуйності, справедливості, гуманізму, терпимості тощо (КГ – 15,5%, ЕГ – 69,2%).

Таким чином, результати формувального експерименту підтвердили підвищення рівня соціальної активності підлітків із неповних сімей ЕГ порівняно зі школярами КГ (табл. 1). Аналіз даних, представлених у таблиці, засвідчив динаміку зростання соціальної активності підлітків із неповних сімей під впливом застосування розробленої моделі та відповідних методичних рекомендацій: з 9,6% до 12,5% (КГ) та з 9% до 21,8% (ЕГ); значно зменшилась кількість учнів із низьким рівнем досліджуваного феномена.

Таблиця 1

Динаміка сформованості соціальної активності підлітків із неповних сімей (сумарні показники)

Рівні соціальної активності	Початок експерименту				Кінець експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	%	Абс.п.	%	Абс.п.	%	Абс.п.	%	Абс.п.
Високий рівень	9,6	11	9,1	10	12,5	14	21,8	24
Середній рівень	37,7	43	42,7	47	35,7	40	61,8	68
Низький рівень	52,6	60	48,2	53	51,8	58	16,4	18
Кількість учнів	114		110		112		110	

Якісний аналіз одержаних у процесі дослідження результатів засвідчив тенденцію до позитивної динаміки формування соціальної активності підлітків із неповних сімей. Вважаємо, що результати підтверджують доцільність використання

в основній школі запропонованої автором моделі навчально-виховної роботи з формування соціальної активності підлітків із неповних сімей. Позитивні зміни в соціальному розвитку розглядаємо статистично переконливими, а означений процес вважаємо перспективним, оскільки основні положення щодо позанавчальної діяльності втілено у реальну практику завдяки впровадженню цілеспрямованих методичних рекомендацій, зорієнтованих на урахування мінливості соціокультурних умов в майбутньому.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та експериментально перевірено нову методику вирішення проблеми формування соціальної активності підлітків із неповних сімей, відповідно до виявлених й обґрунтованих оптимальних соціально-педагогічних умов реалізації означеного процесу у навчально-виховній діяльності основної школи.

Результати проведеного теоретичного та експериментального дослідження підтвердили правомірність провідних концептуальних положень, засвідчили ефективність досягнення окресленої мети внаслідок розв'язання поставлених завдань і дали підстави для таких *висновків*:

1. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена протиріччями між постійно зростаючими суспільними вимогами до активізації участі підлітків у різних сферах соціальної діяльності та їх соціальною пасивністю; неузгодженістю даних сучасної соціально-педагогічної науки з означеного напрямку роботи з вихідцями із неповних сімей та практикою їхнього виховання в умовах школи; соціальними потребами підлітків із неповних сімей та умовами їх задоволення в шкільному соціумі; зростанням кількості підлітків, які виховуються в неповних сім'ях та неспроможністю вчителів-практиків розв'язувати соціально-педагогічні проблеми.

На основі результатів аналізу наукової літератури розкрито й обґрунтовано сутність ціннісних орієнтацій як соціально-педагогічного феномена в історичному та сучасному контекстах. У дисертації теоретично узагальнено та науково обґрунтовано особливості формування соціальної активності підлітків із неповних сімей. Доведено складність і багатогранність цього процесу унаслідок наявності різноманітних і почасти суперечливих підходів до тлумачення сутності та змісту означеного феномена у навчально-виховній діяльності основної школи. Нами уточнено сутність таких основних понять: “активність”, “соціальна активність”, “неповні сім'ї. Основне з-поміж них – *соціальна активність підлітка* – тлумачимо як розкриття та реалізацію його індивідуальності, спираючись на знання про соціальні цінності, розвиток нахилів, таланту і здібностей, підготовку до свідомого професійного визначення, а також сформовану національну самосвідомість, прогнозування особистісного самовдосконалення.

2. Вивчення сутності соціальної активності дозволило виокремити багатогранність соціальної активності, що за структурою обумовлює її поліфункціональність: ідентифікаційна функція полягає в усвідомленні свого “Я” як представника соціальної спільноти; цілеутворююча – цілі певної спільноти перетворюються на особистісні цілі; мотиваційна функція проявляється в спрямуванні соціальної активності людини в процесах державотворення, різних

видах соціально-значущої діяльності (еколого-економічна, навчально-трудова, техніко-технологічна). На підставі означених функцій орієнтовано діяльність підлітків і виражено її соціальний зміст. У структурі соціальної активності виокремлено низку компонентів: інформаційний; аксіологічний; емоційно-вольовий; мотиваційний; поведінково-діяльнісний.

3. Необхідність вирішення дослідницьких завдань потребувала визначення особливостей формування соціальної активності, які враховано у педагогічному процесі: орієнтація на гуманістичне спрямування у вихованні, реалізація інноваційних програм соціального захисту вихованців, ефективне використання духовного потенціалу загальнонаціональної культури і звичаїв, творча самореалізація юного громадянина. Вагомим методичним внеском в організацію соціального виховання став досвід інших країн, зокрема: формування особистості лідера, соціальної поведінки підлітків, зокрема в громадських місцях; використання традицій законслухняності, дотримання порядку та переконання про потребу формування критичного мислення особистості; групове виховання задля формування навичок соціальної взаємодії; система соціалізації підлітків завдяки їх включенню у різні види діяльності; використання засобів масової інформації як особливого виду соціального спілкування; розширення полікультурної комунікації, зростання громадянської активності, залучення учнів до добровільної діяльності тощо.

4. Високими показниками соціальної активності підлітків із неповних сімей визначено їх адаптацію в різних соціальних групах; ініціативність у соціально-значущій діяльності; рівень обізнаності із соціально-моральними нормами, наявність потреб громадянського спрямування; вираженість позитивного ставлення до однокласників; прагнення виконувати громадські доручення; негативне ставлення до порушників соціальних норм.

Узагальнюючими *критеріями* сформованості соціальної активності, які лягли в основу виокремлення рівнів (високий, середній, низький), визначено: обсяг і глибину знань про соціальні цінності, соціальну адаптацію, участь у соціально значущій діяльності (природоохоронній, соціально-політичній, добровільній).

5. Загальний аналіз результатів констатувального експерименту дав підстави стверджувати, що в 69 % респондентів 5-9 класів рівень соціальної активності – низький, у 25 % – середній і лише в 6 % школярів наявний достатній для реалізації ефективної суспільно значущої діяльності рівень соціальної активності; близько 62 % фахівців не володіють цілісними знаннями про мету, завдання, методи й форми організації навчально-виховної роботи задля практичного розв'язання окресленої проблеми; 35,1% учителів віддають перевагу словесним методам виховного впливу.

6. Основною передумовою розгортання формування соціальної активності підлітків в основній школі. Її суть – відображення принципів формування соціальної активності, мотивація діяльності підлітків із неповних сімей. Виокремлення методик та форм роботи у навчально-виховному процесі дозволило здійснювати диференційовані підходи до прийомів взаємодії з підлітками та батьками.

У роботі виокремлено *принципи соціально-педагогічної роботи*: цілеспрямованості; диференціації та індивідуалізації навчально-виховного процесу;

оптимізації навчання і виховання; системності й доступності; гуманізації та гуманітаризації педагогічного процесу; особистої активності підлітка; толерантності й конфіденційності; налагодження гармонії родинно-шкільного виховання.

За даними констатувального експерименту нами виокремлено *соціально-педагогічні умови* оптимального використання виховних можливостей навчально-виховного процесу основної школи з метою формування соціальної активності учнів підліткового віку із неповних сімей: оптимального використання виховних можливостей навчального процесу; використання інноваційних педагогічних технологій; удосконалення змісту позаурочної виховної роботи; гуманізації міжособистісних взаємин між учасниками навчально-виховного процесу та єдність вимог у вихованні; належній профорієнтаційній роботі з учнями в умовах школи і позаурочної діяльності; забезпечення взаємозв'язку цілеспрямованого виховання із самовихованням. Розроблено теоретичні аспекти удосконалення цього процесу з урахуванням конкретних соціальних реалій, побажань учнів, батьків і вчителів, а також запропоновано окремі методики соціально-педагогічної роботи, взяті із досвіду інших країн. Унаслідок цього підсилено раціональність навчально-виховного процесу щодо підвищення рівня соціальної активності підлітків із неповних сімей і урізноманітнено позаурочну виховну діяльність.

Важливою умовою стимулювання соціальної активності підлітків було проектування позаурочної виховної роботи, що передбачало апробацію розробленої нами моделі через блоки "Я-особистість", "Я-громадянин", "Я-представник національної спільноти". Здійснено спробу залучення підлітків із неповних сімей до проектної діяльності, завдяки чому підлітки глибше усвідомлювали значущість власної діяльності (екологічний моніторинг стану селищного парку; проект циклічного очищення річок населеного пункту тощо).

7. У результаті формувального експерименту підвищено рівень соціальної активності підлітків із неповних сімей експериментальних груп, порівняно зі школярами контрольних груп: кількість підлітків із неповних сімей в експериментальних групах із середнім рівнем соціальної активності за визначеними характеристиками збільшилась на 19,1 %, тоді як в контрольних групах цей показник становив 2%. В експериментальних групах показники зростання високого і середнього рівнів сформованості соціальної активності підлітків із неповних сімей складають 31,9 %.

Узагальнення одержаних даних дає підстави стверджувати, що розроблена автором програма "Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей", яку апробовано в процесі експерименту, є ефективною. Унаслідок її реалізації розв'язано завдання ознайомлення вчителів із системою соціального забезпечення і захисту неповнолітніх; правилами взаємодії з працівниками відділів у справах сім'ї та молоді, працівниками УВС, відомими політиками та громадськими діячами краю; спрямовано пошукову роботу підлітків на збереження історичної пам'яті воїнів, які загинули за визволення України у воєнний чи мирний час; сформовано навички волонтерської роботи; підготовлено до розповсюдження інформації в середовищі однолітків про шкідливість наркоманії та токсикоманії; проведено виховні години, зустрічі, конференції за участю підлітків із неповних сімей та їхніх батьків;

організовано тренінгові заняття з метою подолання підліткової агресивності, сприяння розвитку учнівського самоврядування (парламенту, асоціації, ради, асамблеї) задля соціального виховання підлітків, захисту їхніх прав, утвердження громадянської позиції.

Таким чином, результати аналізу дисертаційної роботи дає підстави для висновку про дієвість визначеної моделі, доцільність її впровадження в педагогічну діяльність основної школи України. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Перспективним вбачаємо подальше вивчення питань наступності у формуванні соціальної активності учнів із неповних сімей у початковій, основній і старшій школі; забезпечення скоординованості в соціально-педагогічній діяльності загальноосвітньої школи та соціальних служб у процесі стимулювання підлітків до участі у суспільному житті та прояву соціальних ініціатив; розробку етнопедагогічних стратегій соціального виховання й співпраці з батьками учнів із неблагополучних сімей тощо.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях автора:

1.Клімкіна Н. Ідеї гуманістичної педагогіки у працях В. О. Сухомлинського / Н. Клімкіна // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Вип. XI. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 126-130.

2.Клімкіна Н. Психолого-педагогічна модель формування соціальної активності підлітків із неповних сімей / Н. Клімкіна // Обрії : [наук. метод. журнал]. – 2007. – № 2(25). – С. 17-21.

3.Клімкіна Н. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей: теоретичний аспект проблеми / Н.Клімкіна // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – 2007. – №9. – С. 183-187.

4.Клімкіна Н. Виховання соціальної активності підлітків із неповних сімей в умовах гуманізації суспільства / Н. Клімкіна // Джерела : [наук. метод. вісник Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти]. – 2007. – № 3-4 (51-52). – С. 89-95.

5.Клімкіна Н. Підготовка майбутніх учителів до формування соціальної активності учнів підліткового віку / Н. Клімкіна // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Вип. XV–XVI. – Ч. 2. – Івано-Франківськ–Горлівка : Плай, 2007. – С. 122-128.

6.Клімкіна Н. Розвиток соціальної активності дітей із неповних сімей в умовах полікультурності: світовий досвід / Н. Клімкіна // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Вип. XIX–XX. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – С. 133-139.

7.Клімкіна Н. Проблеми формування культури родинного виховання підлітків в умовах неповної сім'ї / Н. Клімкіна // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. Вип. XXII –XXIII. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – С. 170-176.

8.Клімкіна Н. Г. Професійна орієнтація підлітків із неповних сімей як чинник позитивної адаптації в соціумі / Н.Г. Клімкіна // Педагогічний дискурс : [зб. наук. праць / гол.ред. А. Й. Сиротенко]. – Хмельницький ХГПА, 2009. – Вип. 5. – С. 111-115.

9.Клімкіна Н. М. Стельмахович про педагогічну культуру як соціальний феномен у контексті сучасного народознавства / Н. Клімкіна // Матеріали Перших

Всеукраїнських педагогічних читань [“Проблеми української народної педагогіки в науковій спадщині Мирослава Стельмаховича”], (Івано-Франківськ, 13–14 травня 2004р.) – Івано-Франківськ, 2004. – С. 111-116.

10.Клімкіна Н. Використання українського народного дитинознавства в сучасній сімейній педагогіці /Н. Клімкіна // Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. [“Українська етнопедагогіка у контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання”], (Івано-Франківськ, 2005р.) /За ред. проф. Лисенко Н. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 89–95.

11.Клімкіна Н. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей засобами релігієзнавства / Н. Клімкіна // Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. [“Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми, перспективи”], (Івано-Франківськ, 2007 р.) – Івано-Франківськ, 2007. – С. 223-230.

12.Клімкіна Н. Наступність використання соціально-побутових казок у практиці дошкільних закладів та початкової школи / Н. Клімкіна //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: [збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-й річниці від дня створення університету], – Вип. 2. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський. – 2003. – С.152–153.

АНОТАЦІЇ

Клімкіна Н.М. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2009.

У дисертаційному дослідженні означено проблеми формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у процесі навчально-виховної діяльності основної школи. У роботі проаналізовано концептуальні підходи до процесу формування соціальної активності в історичному та соціально-педагогічному аспектах; розкрито зміст і характерні особливості формування соціальної активності підлітків із неповних сімей.

Обґрунтовано теоретичні особливості формування соціальної активності підлітків у навчально-виховному процесі. Розроблено систему формування соціальної активності підлітків із неповних сімей, що дозволило виявити оптимальні шляхи формування ціннісних особистих якостей, розробити концепцію педагогічної підтримки процесу формування соціальної активності у навчально-виховному процесі, кардинально змінити, розширити і спрямувати змістовий аспект педагогічної роботи, враховуючи при цьому наступність розвитку соціально значущих якостей підлітків.

Обґрунтовані зміст і структура соціальної активності, запропоновано методики ефективного формування соціальної активності підлітків із неповних сімей. Констатовано якісно вищі та статистично переконливі результати формувального експерименту на різних етапах навчально-виховної діяльності.

Ключові слова: соціальна активність, підлітки, неповна сім'я, навчально-виховний процес, соціально-педагогічні умови.

Климкина Н.М. Формирование социальной активности подростков из неполных семей в учебно-воспитательном процессе основной школы. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2009.

В диссертационном исследовании раскрыты проблемы формирования социальной активности подростков из неполных семей в процессе учебно-воспитательной деятельности основной школы. В работе проанализированы концептуальные подходы к процессу формирования социальной активности в историческом и социально-педагогическом аспектах; раскрыто содержание и характерные особенности формирования социальной активности подростков из неполных семей.

В структуре социальной активности выделено такие компоненты: информационный (система знаний о человеке, обществе, государстве), аксиологический (социально-моральные ценности), эмоционально-волевой (социальные чувства, концентрация волевых, творческих усилий на реализацию интересов и достижение социальной цели), мотивационный (проявление социальных инициатив, гражданственных потребностей), поведенческо-деятельностный (социальных привычки, участие в социально значимой деятельности).

Критериями социальной активности определено объем и глубину знаний о социальных ценностях, социальную адаптацию, участие социально значимой деятельности.

Теоретическая модель повышения уровня социальной активности подростков из неполных семей основывалась на интеграции таких социально-педагогических условиях: оптимального использования воспитательных возможностей учебного процесса, внедрение инновационных педагогических технологий, усовершенствование содержания внеурочной воспитательной работы, гуманизации межличностных взаимоотношений между участниками учебно-воспитательного процесса, профориентационная работа с подростками в школе.

Изучение уровня социальной активности подростков из неполных семей в условиях основной школы осуществлялось с помощью таких методов: индивидуальная беседа, анкетирование, тестирование, педагогическое наблюдение, анализ творческих работ учеников, а также педагогический эксперимент.

Обоснованы содержание и структура социальной активности, предложены методики эффективного формирования социальной активности подростков из неполных семей, представлены результаты констатирующего и формирующего экспериментов на разных этапах учебно-воспитательной деятельности в основной школе. Внедрение программы по формированию социальной активности подростков совершалось в процессе изучения школьных предметов гуманитарного цикла, что дало возможность ученикам с другой точки зрения посмотреть на изучаемый материал. Кроме того, подростки были включены в интересные внеурочные сферы

деятельности, например: посильная помощь больным, старикам, военам ВОВ и бывшим военам-интернационалистам, инвалидам, сиротам.

А также педагогическим условием стимулирования социальной активности подростков было проектирование воспитательной работы, в котором предвидели апробацию разработанной модели в контексте блоков "Я-гражданин", "Я-представитель национальной общности".

Экспериментальной работой было охвачено подростков из семи областей Украины (Винницкой, Донецкой, Ивано-Франковской, Одесской, Тернопольской, Херсонской, Хмельницкой), что дало возможность осуществить сравнительный анализ полученных данных. Результаты формирующего эксперимента демонстрируют достижение цели, решение задач диссертационного исследования и дают право говорить о целесообразности использования в практической работе предложенной модели учебно-воспитательной работы с подростками из неполных семей.

Анализ результатов диссертационного исследования дал основание для выводов о эффективности предложенной модели учебно-воспитательной работы с формирования социальной активности подростков из неполных семей, а также целесообразности ее внедрения в педагогический процесс основной школы.

Ключевые слова: социальная активность, подростки, неполные семьи, учебно-воспитательный процесс, социально-педагогические условия.

Klimkina N. H. Formation of social activity of teenagers from incomplete families in educational process in the secondary school. – Manuscript.

The thesis for getting the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences in speciality 13.00.05. – social pedagogics. – National M. P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2009.

In dissertation research marked of problem of forming of social activity of teenagers from incomplete families in the process of basic school. The conceptual going is in-process analysed near the process of forming social activity in historical and social aspects; maintenance and characteristic features of forming of social activity of teenagers is exposed from incomplete families.

Grounded theoretical features of forming of social activity of teenagers in educational process. Developed system of forming of social activity of teenagers from incomplete families, that allowed to find out the optimum ways of forming of the valued personal qualities, develop conception of pedagogical support of process of forming of social activity in educational process, cardinaly to change, to extend and send the semantic aspect of social work, taking into account the following of development of socially meaningful qualities of teenagers here.

Maintenance and structure of social activity, offered methods of the effective forming of social activity of teenagers from incomplete families and presented results of note experiment, is grounded and forming experiments on the different stages in educational process.

Keywords: social activity, teenagers, incomplete families, educational process, social pedagogical terms.

Підписано до друку 2009р. Формат 60Ч84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. др. 0,9 арк.
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова. 01601, м.Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію №1101 від 29.10.2002
(044) 239-30-26